

IV
TOMAS

KARAS *ir* TAIKA

LEV TOLSTOJ

*Aukščiausias įmanomas pasiekimas pasaulio
grožinėje literatūroje.*

– J. Donald Adams

IV
TOMAS

KARAS *ir* TAIKA

LEV TOLSTOJ

Romanas

Iš rusų kalbos vertė
EDVARDAS VISKANTA

PIRMA DALIS

I

*T*uo metu Peterburge, aukštosiose sferose, su didesniu įkarščiu negu kada nors vyko sudėtinga Rumiancevo, prancūzų, Marijos Fiodorovnos, sosto įpėdinio ir kitų partijų kova, kaip visada rūmų tranų trimitavimo nustelbiama. Bet ramus, prabangus, tik gyvenimo šešėliais, jo atspindžiais tesirūpinantis Peterburgo gyvenimas ėjo po senovei; ir dėl tokios šio gyvenimo eigos reikėjo dėti didelių pastangų norint suvokti pavojų ir tą sunkią padėtį, kurioje buvo atsidūrusi rusų tauta. Tie patys buvo priėmimai rūmuose, baliai, tas pats prancūzų teatras, tie patys atskirų rūmų interesai ir tos pačios intrigos. Tik aukščiausiose sferose buvo stengiamasi priminti sunkią dabartinę padėtį. Žmonės pašnibždom pasakojo, kaip skirtingai pasielgusios tomis sunkiomis aplinkybėmis abi imperatorienės¹. Imperatorienę Marija Fiodorovna, susirūpinusi savo žinioje esančių labdaringųjų ir auklėjamųjų įstaigų geroje, paliepė iškelti visus institutus į Kazanę, ir šių įstaigų daiktai jau buvo supakuoti. O imperatorienė Jelizaveta Aleksejevna, paklausta, kokių ji malonės duoti paliepimų, su jai įprastu rusišku patriotizmu teikėsi atsakyti, kad dėl valstybinių įstaigų ji negalinti duoti paliepimų, nes tai esąs imperatoriaus reikalas; o dėl to, kas priklausą nuo jos, teikėsi pasakyti, kad ji paskutinė išvažiuosianti iš Peterburgo.

Pas Aną Pavlovną rugpjūčio dvidešimt šeštąją, kaip tik Borodino kautynių dieną, įvyko vakaras, kurio įdomiausią momentą turėjo sudaryti metropolito laiškas, parašytas siunčiant carui šventojo Sergijaus paveikslą. Šis laiškas buvo laikomas patriotinės, dvasiškos

gražbylystės pavyzdžiu. Jį perskaityti turėjo pats kunigaikštis Vasilijus, garsėjantis skaitymo menu. (Jis taip pat skaitydavo ir pas imperatorienę.) Visas skaitymo menas buvo tas, kad skaitytojas garsiai, prodainiu, kartais desperatiškai suklykdamas, kartais švelniai murmedamas bėrė žodžius, visiškai neatsižvelgdamas į jų reikšmę, taigi visiškai pripuolamai vienam žodžiui kliūdavo sustūgimas, kitam – murmesys. Šis skaitymas, kaip ir visi Anos Pavlovnos vakarai, turėjo politinę reikšmę. Šitame vakare turėjo būti keletas svarbių asmenų, kuriuos reikėjo sugėdinti už lankymąsi prancūzų teatre ir sužadinti jiems patriotinę nuotaiką. Jau gana daug buvo susirinkę žmonių, bet Ana Pavlovna svetainėje dar nematė visų tų, kurių reikėjo, ir todėl dar delsė su skaitymu megzdama bendrus pokalbius.

Aktuali naujiena Peterburge šią dieną buvo grafiinės Bezuchovos liga. Grafienė prieš keletą dienų netikėtai susirgo, praleido keletą susibūrimų, kurių puošmena ji būdavo, ir ėjo gandai, kad ji nieko nepriimanti ir kad vietoje garsiųjų Peterburgo daktarų, lig šiol ją gydytųjų, pasikliovusi italų daktaru, gydančiu kažkokiu nauju ir nepaprastu būdu.

Visi labai gerai žinojo, kad žaviosios grafiinės liga kyla iš nepatogumo tekėti išsyk už dviejų vyrų ir kad italo gydymas turėjo pašalinti šį nepatogumą; bet Anos Pavlovnos akivaizdoje niekas ne tik nedrįso galvoti apie tai, bet tarytum niekas to ir nežinojo.

– *On dit que la pauvre comtesse est très mal. Le médecin dit que c'est l'angine pectorale.*

– *L'angine? Oh, c'est une maladie terrible!*

– *On dit que les rivaux se sont reconciliés grâce à l'angine...**

* Girdėjau, kad vargšė grafienė labai serga. Gydytojas sako, kad tai širdies angina.

– Širdies angina? O, tai baisi liga!

– Sako, kad varžovai susitakę anginos dėka...

Žodis *angine* buvo kartojamas su dideliu malonumu.

– *Le vieux comte est touchant à ce qu'on dit. Il a pleuré comme un enfant quand le médecin lui a dit que le cas était dangereux.*

– *Oh, ce serait une perte terrible. C'est une femme ravissante.*

– *Vous parlez de la pauvre comtesse,* – tarė Ana Pavlovna priėjusi. – *J'ai envoyé savoir de ses nouvelles. On m'a dit qu'elle allait un peu mieux. Oh, sans doute, c'est la plus charmante femme du monde,* – tarė Ana Pavlovna, šypsodama iš savo entuziastiškumo. – *Nous appartenons à des camps différents, mais cela ne m'empêche pas de l'estimer, comme elle le mérite. Elle est bien malheureuse**, – pridūrė Ana Pavlovna.

Vienas neatsargus jaunas vyriškis, manydamas, kad Ana Pavlovna šiais žodžiais trupučiuką pakelianti uždangą nuo grafienės ligos paslapties, drįso išreikšti nusistebėjimą, kad nesą pakviesti žinomi daktarai, o grafienę gydęs šarlatanai, kuris galīs duoti pavojingų vaistų.

– *Vos informations peuvent être meilleures que les miennes,* – staugė Ana Pavlovna kandžiai užsipuolė neprityrusį jaunuolį. – *Mais je sais de bonne source que ce médecin est un homme très savant et très habile. C'est le médecin intime de la Reine d'Espagne**.* – Ir, šitaip sunaikinusi jaunuolį, Ana Pavlovna kreipėsi į Bilibiną, kuris kitame

* Senasis grafas, sako, labai susigraudinęs. Jis pravirko kaip vaikas, kai gydytojas jam pasakė, kad liga pavojinga.

– O tai būtų baisus nuostolis. Tokia žavinga moteris.

– Jūs kalbate apie vargšę grafienę... Aš siunčiau sužinoti apie jos sveikatą. Man sakė, kad jinai jaučiasi trupučiuką geriau. O, be abejo, tai žavingiausia moteris pasauly... Mes priklausome skirtingoms stovykloms, bet tai nekliudo man ją gerbti, kaip ji nusipelno. Ji tokia nelaiminga.

** Jūsų žinios galbūt tikslesnės už manąsias... Bet aš iš tikrų šaltinių žinau, kad tas daktaras labai mokyta ir labai prityręs žmogus. Tai Ispanijos karalienės leibmedikas.

būrelyje, suraukęs kaktą ir, matyt, rengdamasis išlyginti ją, kad galėtų pasakyti *un mot*, kalbėjo apie austrus.

– *Je trouve que c'est charmant!** – kalbėjo jis apie diplomatinę raštą, su kuriuo buvo nusiųstos į Vieną austrų vėliavos, paimti Vitgenšteino, *le héros de Pétrópolis*** (kaip jis buvo vadinamas Peterburge).

– Kaip, kaip ten? – kreipėsi į jį Ana Pavlovna, priversdama visus nutilti, kad būtų gerai girdėti *mot*, kurį ji jau žinojo.

Ir Bilibinas žodis žodin pakartojo šią frazę iš diplomatinės depešos, jo paties surašytos:

– *L'Empereur renvoie les drapeaux Autrichiens*, – tarė Bilibinas, – *drapeaux amis et égarés qu'il a trouvés hors de la route****, – baigė Bilibinas išlygindamas kaktą.

– *Charmant, charmant*****, – tarė kunigaikštis Vasilijus.

– *C'est la route de Varsovie peut-être******, – garsiai ir netikėtai tarė kunigaikštis Ipolitas. Visi sužiuro į jį nesuprasdami, ką jis norėjo tuo pasakyti. Kunigaikštis Ipolitas, linksmai nustebejęs, irgi dairėsi aplinkui. Jis taip pat kaip ir kiti negalėjo suprasti, ką reiškia pasakyti žodžiai. Per diplomatinę savo karjerą jis ne kartą buvo pastebėjęs, kad šitaip staiga pasakyti žodžiai pasirodydavo esą labai sąmojingi, ir jis dėl visa ko pasakė tuos žodžius, kurie pirmutiniai užėjo jam ant seilės. „Gal išeis labai gerai, – manė jis, – o jeigu neišeis, tai kiti iš to ką nors padarys“. Ir iš tikrųjų, kai įsiviešpatavo nejauki tylą, įėjo tas

* Man atrodo, kad tai žavinga!

** Vitgenšteino, Petropolio didvyrio².

*** Imperatorius siunčia atgal austrų vėliavas, draugiškas ir paklydusias vėliavas, kurias jis rado ne savo kelyje³.

**** Puiku, puiku.

***** Galbūt Varšuvos kelyje.

nelabai patriotiškas asmuo, kurio laukė Ana Pavlovna, norėdama jį atversti, ir ji šypsodama, pagrasinusi Ipolitui pirštu, pakvietė kunigaikštį Vasilijų prie stalo ir, padėjusi dvi žvakes bei rankraštį, paprašė jį pradėti. Visi nutilo.

– Visų maloningiausias valdove imperatoriau! – griežtai prabilo kunigaikštis Vasilijus ir apžvelgė publiką, lyg klausdamas, ar neturi kas pasakyti ko nors prieš tai. Bet niekas nieko nesakė. – Senoji mūsų sostapilė Maskva, Naujoji Jeruzalė, priims Kristų savo, – staiga pabrėžė žodį savo, – kaip motina glėbin priima ištikimus sūnus savo, ir, pro kylančią miglą regėdama puikią tavo viešpatystės šlovę, gieda džiaugsmingai: „Hosana, palaimintas tebūnie ateinantis!“ – kunigaikštis Vasilijus verksmingu balsu ištare paskutinius žodžius.

Bilibinas atidžiai apžiūrinėjo savo nagus, ir daugelis, matyt, baiminosi, lyg klausdami, kuo jie čia kalti. Ana Pavlovna jau iš anksto kartojo pašnibždom, lyg senutė maldą prie Komunijos: „Tegu įžūlus ir nuožmus Galijotas...“ – sušnibždėjo ji.

Kunigaikštis Vasilijus skaitė toliau:

„Tegu įžūlus ir nuožmus Galijotas nuo Prancūzijos sienų neša mirties siaubą į Rusijos žemes; romus tikėjimas, ši rusų Dovydo mėtyklė, ūmai smogs į kraugeriškos jo puikybės galvą. Teikitės priimti, jūsų imperatoriškoji didenybė, šį paveikslą šventojo Sergijaus, kuris nuo senų senovės globoja mūsų tėvynę ir rūpinasi jos geroje. Apgailėstauju, kad silpstančios mano spėkos neleidžia man į akį pasigėrėti mieliausiu jūsų veidu. Karštas siunčiu dangun maldas, tegu Visagalis išaukština teisiųjų giminę ir tegu iš malonės savo išpildo jūsų didenybės troškimus“.

– *Quelle force! Quel style!** – pasipylė pagyros skaitytojui ir auditoriui. Šios gražbylystės įkvėpti, Anos Pavlovnos svečiai dar ilgai kalbėjosi apie tėvynės būklę ir visai spėliojo, kuo pasibaigs kautynės, kurios turėjo įvykti šiomis dienomis.

– *Vous verrez*** – tarė Ana Pavlovna, – kad rytoj, valdovo gimimo dieną, mes gausime žinią. Aš turiu gerą nuojautą.

II

Anos Pavlovnos nuojauta išties pasitvirtino. Rytojaus dieną, per pamaldas rūmuose valdovo gimimo dienos proga, kunigaikštis Volkonskis buvo iškviestas iš cerkvės ir gavo laišką nuo kunigaikščio Kutuzovo⁴. Tai buvo Kutuzovo pranešimas, rašytas kautynių dieną iš Tatarinovos. Jis rašė, kad rusai nepasitraukę nė per žingsnį, kad prancūzai netekę kur kas daugiau už mus, kad tai jis pranešęs paskubomis iš kautynių lauko, dar nespėjęs surinkti paskutinių žinių. Vadinasi, tai pergalė. Ir tučtuojau, dar neišėjus iš šventovės, Kūrėjui buvo išreikštas dėkingumas už pagalbą ir už pergalę.

Anos Pavlovnos nuojauta pasitvirtino, ir mieste visą rytą viešpatavo džiaugsminga, šventiška nuotaika. Visi pergalę laikė tikra, ir kai kurie jau kalbėjo apie paties Napoleono paėmimą į nelaisvę, apie jo nuvertimą nuo sosto ir apie naujo Prancūzijos valdovo išrinkimą.

* Kokia jėga! Koks stilius!

** Jūs pamatysite.

Toli nuo karo lauko ir dar rūmų gyvenimo sąlygomis labai sunku, kad įvykiai atspindėtų visapusiškai. Nejučiomis bendri įvykiai telkiasi apie kokį nors pripuolamą atsitikimą. Taip ir dabar didžiausią džiaugsmą rūmų žmonėms kėlė tiek tai, kad mes nugalėjome, tiek ir tai, kad žinia apie šią pergalę atėjo kaip tik valdovo gimimo dieną. Tai buvo tarytum nusisekusi staigmena. Kutuzovo pranešime buvo pasakyta taip pat ir apie rusų nuostolius, o tarp jų buvo paminėti Tučkovas, Bagrationas, Kutaisovas⁵. Liūdnoji šio įvykio pusė irgi nejučiomis susitelkė apie vieną įvykį – Kutaisovo mirtį. Jį visi pažinojo, valdovas jį mylėjo, jis buvo jaunas ir gražus. Šią dieną visi susitikę kreipdavosi vienas į kitą žodžiais:

– Koks nuostabus sutapimas. Per pačias pamaldas. O koks smūgis, kad netekome Kutaisovo! Ak, kaip gaila!

– Ką aš jums sakiau apie Kutuzovą? – kalbėjo dabar kunigaikštis Vasilijus su pranašo pasididžiavimu. – Aš visada sakiau, kad jis vienas tegali įveikti Napoleoną.

Bet rytojaus dieną nebuvo gauta iš armijos jokių žinių, ir bendra nuotaika pasidarė nerimastinga. Rūmų žmonės kentėjo dėl skausmingos žinios, kurią išgyveno valdovas.

– Ir kokia valdovo padėtis! – kalbėjo jie, dabar jau nebe keldami į padanges kaip užvakar, o smerkdami Kutuzovą kaip valdovo nerimasties kaltininką. Kunigaikštis Vasilijus šiandien jau nebesigyrė savuoju *protégé* Kutuzovu, o tylėjo, kai prasidėdavo kalba apie vyriausiąjį vadą. Be to, į šios dienos pavakarę tarytum viskas taip susiklostė, kad keltų sąjūdį ir nerimą tarp Peterburgo gyventojų: prisidėjo dar viena baisi naujiena – grafenė Jelena Bezuchova staiga mirė nuo tos baisios ligos, kurią taip malonu buvo ištarti. Oficialiai viešuose susibūrimuose visi kalbėjo, kad grafenė Bezuchova mirusi

nuo baisaus *angine pectorale** priepuolio, bet intymiuose rateliuose buvo pasakojamos smulkmenos apie tai, kaip *le médecin intime de la Reine d'Espagne*** liepęs grafienei gerti nedidelėmis dozėmis kažkokius vaistus tam tikram poveikiui sukelti; bet Elen, kankindamasi dėl to, kad senasis grafas ją įtarinėja, ir dėl to, kad vyras, kuriam buvo parašiusi (šis nelaimingas, ištvirkęs Pjeras), nieko neatsako, staiga išgėrusi didžiulę dozę išrašytų vaistų ir mirusi kančiose, nespėjus suteikti jai pagalbos. Buvo pasakojama, kad kunigaikštis Vasilijus ir senasis grafas norėję pričiupti italą; bet italas parodęs nuo nelaimingos velionės tokių laiškelių, kad jį tučtuojau paleidę.

Bendras pokalbis susitelkė apie tris liūdnius įvykius: apie tai, kad valdovas atsidūręs nežinioj, apie Kutaisovo žuvimą ir apie Elen mirtį.

Trečią dieną po Kutuzovo pranešimo į Peterburgą atvažiavo dvarininkas iš Maskvos, ir po visą miestą pasklido žinia apie Maskvos atidavimą prancūzams⁶. Tai buvo siaubinga! Ir kokioj padėty atsidūrė valdovas! Kutuzovas esąs išdavikas, ir kunigaikštis Vasilijus per *visites de condoléance****, kuriuos jam darė dėl dukters mirties, kalbėjo apie pirmiau garbintą Kutuzovą (buvo atleistina, kad jis, liūdesio apimtas, užmiršo, ką kalbėjo anksčiau), jis kalbėjo, kad negalima esą laukti nieko kito iš aklo ir ištvirkusio senio.

– Aš tik stebiuos, kaip buvo galima pavesti tokiam žmogui Rusijos likimą.

Kol buvo dar neoficiali, šia žinia buvo galima dar abejoti, bet rytojaus dieną atėjo šitoks grafo Rastopčino pranešimas:

* Širdies anginos.

** Ispanijos karalienės leibmedikas.

*** Užuojautos vizitus.

„Kunigaikščio Kutuzovo adjutantas atvežė man laišką, kuriame jis reikalauja iš manęs policijos karininkų palydėti armijai į Riazanės kelią. Jis sakosi su apgailestavimu paliekąs Maskvą. Valdove! Kutuzovo poelgis nulemia sostinės ir Jūsų imperijos likimą. Rusija sudrebės sužinojusi, kad atiduotas miestas, kuriame sutelkta Rusijos galybė, kur ilsisi Jūsų protėvių kaulai. Aš seksiu paskui armiją. Aš viską išgabenau, man telieka verkti dėl tėvynės likimo“.

Gavęs šį pranešimą, valdovas nusiuntė kunigaikštį Volkonskį su tokiu reskriptu Kutuzovui:

„Kunigaikšti Michailai Ilarionovičiau! Nuo rugpjūčio dvidešimt devintosios neturiu iš jūsų jokių žinių. Tuo tarpu aš gavau per Jaroslavlį iš vyriausiojo Maskvos kariuomenės vado liūdną pranešimą, rašytą rugsėjo pirmą dieną, kad jūs nusprendėte su armija palikti Maskvą. Jūs pats galite įsivaizduoti, kokį įspūdį padarė man ta žinia, o jūsų tylėjimas dar labiau didina mano nusteбimą. Su šiuo raštu aš siunčiu generolą adjutantą kunigaikštį Volkonskį sužinoti iš jūsų apie armijos būklę ir apie priežastis, paskatinusias jus ryžtis tokiam liūdnam žingsniui“.

III

 raslinkus devynioms dienoms, kai buvo palikta Maskva, į Peterburgą atvažiavo Kutuzovo pasiuntinys su oficialiu pranešimu apie Maskvos

palikimą. Tas pasiuntinys buvo prancūzas Mišo⁷, nemokąs rusiškai, bet kaip jis pats sakydavosi, *quoique étranger, Russe de cœur et d'âme*^{*}.

Valdovas tučtuojau priėmė pasiuntinį savo kabinete, Kamenyj Ostrovo rūmuose. Mišo, kuris niekada nebuvo matęs Maskvos prieš kampaniją ir kuris nemokėjo rusiškai, jautėsi vis dėlto susigraudinęs, kai pasirodė prieš *notre très gracieux souverain*^{**} (kaip jis rašė vėliau) su žinia apie Maskvos gaisrą, *dont les flammes éclairaient sa route*^{***}.

Norspono Mišo *chagrin*^{****} turėjo kilti iš kitokio šaltinio negurusų sielvartas, Mišo, įvestas į valdovo kabinetą, atrodė toks liūdnas, kad valdovas tučtuojau jį paklausė:

– *M'apportez vous de tristes nouvelles, colonel?*^{*****}

– *Bien tristes, sire*, – atsakė Mišo, su atodūsiu nuleisdamas akis, – *l'abandon de Moscou*^{*****}.

– *Aurait on livré mon ancienne capitale sans se battre?*^{*****}

Mišo pagarbiai perdavė, ką jam buvo įsakęs perduoti Kutuzovas, – būtent, kad prie Maskvos nebuvę galima kautis, ir kadangi tebuvo galima pasirinkti viena – prarasti armiją ir Maskvą arba vieną tik Maskvą, tai feldmaršalas turėjęs pasirinkti pastarąją išeitį. Valdovas išklausė tylėdamas, nežiūrėdamas į Mišo.

– *L'ennemi est-il en ville?*^{*****} – paklausė jis.

* Nors ir svetimšalis, tačiau rusas širdimi ir siela.

** Mūsų maloningiausiąjį valdovą. – *Red.*

*** Kurio liepsnos švietė jam kelią.

**** Sielvartas.

***** Blogų žinių man atvežate, pulkininke?

***** Labai blogų, jūsų didenybe... Maskvos palikimą.

***** Nejaugi senovinė mano sostinė atiduota be mūšio?

***** Ar priešas jau mieste?

– *Oui, sire, et elle est en cendres à l'heure qu'il est. Je l'ai laissée toute en flammes**, – ryžtingai atsakė Mišo; bet, žvilgtelėjęs į valdovą, Mišo pasibaisėjo tuo, ką jis padarė. Valdovas ėmė alsuoti sunkiai ir tankiai, apatinė jo lūpa suvirpo, ir gražios žydros akys staiga sudrėko nuo ašarų.

Bet tai truko tik valandėlę. Valdovas ūmai suraukė antakius, lyg patį save smerkdamas už tokį silpnumą. Ir, kilstelėjęs galvą, tvirtu balsu kreipėsi į Mišo:

– *Je vois, colonel, par tout ce qui nous arrive, – tarė jis, – que la providence exige de grands sacrifices de nous... Je suis prêt à me soumettre à toutes ses volontés; mais dites moi, Michaud, comment avez-vous laissé l'armée, en voyant ainsi, sans coup férir, abandonner mon ancienne capitale? N'avez-vous pas aperçu du découragement?..***

Pamatęs, kad *très gracieux souverain* šiek tiek aprimo, Mišo taip pat nusiramino, bet į tiesų esminį valdovo klausimą, reikalaujantį ir tiesaus atsakymo, jis nespėjo parengti atsakymo.

– *Sire, me permettez-vous de vous parler franchement en loyal militaire?**** – tarė jis, norėdamas laimėti laiko.

– *Colonel, je l'exige toujours, – pasakė valdovas. – Ne me cachez rien, je veux savoir absolument ce qu'il en est****.*

– *Sire!* – tarė Mišo su vos pastebima, subtilia šypsena lūpose, spėjęs parengti savo atsakymą kaip lengvą ir pagarbų *jeu de mots******. –

* Taip, jūsų didenybe, ir šiuo metu Maskva paversta pelenais. Aš palikau ją visą liepsnose.

** Aš matau, pulkininke, iš viso to, kas dedasi, kad Apvaizda iš mūsų reikalauja didelių aukų. Aš esu pasiruošęs nusilenkti Jos valiai; bet sakykite man, Mišo, kokią jūs palikot armiją, jeigu ji šitaip, be kovos, pametė senovinę mano sostinę? Ar nepastebėjot, kad ji būtų nusi-
minusi?

*** Valdove, ar leisite man kalbėti atvirai, kaip dera garbingam kariškiui?

**** Pulkininke, aš visada to reikalauju... Neslėpkite nieko, aš būtinai noriu žinoti visą tiesą.

***** Žodžių žaismas.

*Sire! j'ai laissé toute l'armée depuis les chefs jusqu'au dernier soldat, sans exception, dans une crainte épouvantable, effrayante...**

– *Comment ça?* – rūšciai suraukęs antakius, pertraukė jį valdovas. – *Mes Russes se laisseront-ils abattre par le malheur... Jamais!..***

To tik ir laukė Mišo, kad galėtų įterpti savąjį žodžių žaismą.

– *Sire*, – tarė jis, pagarbiai žaisdamas frazėmis, – *ils craignent seulement que Votre Majesté par bonté de cœur ne se laisse persuader de faire la paix. Ils brûlent de combattre*, – kalbėjo rusų tautos igaliotinis, – *et de prouver à Votre Majesté par le sacrifice de leur vie, combien ils lui sont dévoués...****

– *Ah!* – nusiraminęs ir maloniai žvilgančiomis akimis tarė valdovas, plekšnodamas per petį Mišo. – *Vous me tranquillisez, colonel****.* Valdovas, nuleidęs galvą, kiek patylėjo.

– *Eh bien, retournez à l'armée*, – tarė jis, išsitiesdamas visu ūgiu ir maloniu, didingu mostu kreipdamasis į Mišo: – *et dites à nos braves, dites à tous mes bons sujets partout où vous passerez, que quand je n'aurais plus aucun soldat, je me mettrai moi-même à la tête de ma chère noblesse, de mes bons paysans et j'userai ainsi jusqu'à la dernière ressource de mon empire. Il m'en offre encore plus que mes ennemis ne pensent*, – kalbėjo valdovas, vis labiau užsidegdamas. – *Mais si jamais il fut écrit dans les décrets de la divine providence*, – tarė jis, pakėlęs gražiasias, romiasias ir jausmu žvilgančias akis į dangų, – *que ma dynastie dût cesser de régner sur le trône de mes ancêtres, alors,*

* Valdove! Aš palikau visą armiją, pradėdant viršininkais ir baigiant paskutiniu kareiviu be išimties, apimtą klaidos, šurpulingos baimės...

** Kaip?.. Argi mano rusai dėl nelaimės gali nusiminti... Niekados!..

*** Valdove, jie tikrai bijo, kad jūsų didenybė dėl savo širdies gerumo nenuspręstumėt sudaryti taikos. Jie dega nekantrumu kovoti, kad, paaukodami savo gyvybę, galėtų įrodyti, kaip yra jums atsidavę...

**** A! Jūs mane raminate, pulkininke.

après avoir épuisé tous les moyens qui sont en mon pouvoir, je me laisserai croître la barbe jusqu'ici (valdovas parodė ranka ties viduriu krūtinės), *et j'irai manger des pommes de terre avec le dernier de mes paysans plutôt, que de signer la honte de ma patrie et de ma chère nation, dont je sais apprécier les sacrifices!..** – Pasakęs šiuos žodžius sujaudintu balsu, valdovas staiga apsisuko, lyg norėdamas paslėpti nuo Mišo ašaras, susitvenkusias jam akyse, ir nuėjo gilyn į savo kabinetą. Pastovėjęs ten keletą akimirkų, jis plačiais žingsniais grįžo prie Mišo ir stipriai suspaudė jam ranką žemiau alkūnės. Gražus, romus valdovo veidas išraudo, o akys blykčiojo ryžtu ir rūstybe.

– *Colonel Michaud, n'oubliez pas ce que je vous dis ici; peut-être qu'un jour nous nous le rappellerons avec plaisir... Napoléon ou moi, – tarė valdovas, prisiliesdamas krūtinės. – Nous ne pouvons plus régner ensemble. J'ai appris à le connaître, il ne me trompera plus.*** – Ir valdovas paniūręs nutilo. Išgirdęs šiuos žodžius, pamatęs tvirtą ryžtingumą valdovo akyse, Mišo, – *quoique étranger, mais Russe de cœur et d'âme –* pasijuto šią iškilmingą valandą, – *enthousiasmé par tout ce qu'il venait d'entendre**** (kaip sakėsi vėliau), – ir šiais žodžiais išreiškė tiek savo jausmus, tiek ir jausmus rusų tautos, kurios įgaliotiniu save laikė.

* Na tai grįžkite į armiją... ir pasakykite mūsų narsuoliams, pasakykite visiems mano valdiniam, visur, pro kur tiktai vyksite, kad kai nebeliks nė vieno kareivio, aš pats stosiu priešaky savo brangiosios bajorijos, savo gerųjų valstiečių ir taip iššėmsiu paskutinius savo valstybės išteklis. Tų išteklių yra daugiau negu mano priešai... Bet jeigu jau taip lemta Dievo Apvaizdos, kad mūsų dinastija turėtų liautis viešpatavusi mano protėvių soste, tada, išieškojęs visas priemones, kurios yra mano galioje, aš užsiželdinčiau barzdą ligi čia ir veikiausiai valgyti bulvių su paskutiniu savo valstiečiu, negu kad pasirašyčiau gėdą savo tėvynės ir savo brangiosios tautos, kurios aukas aš moku vertinti!..

** Pulkininke Mišo, neužmirškite, ką aš jums sakiau: galbūt mes kada nors tai prisiminsime su malonumu... Napoleonas arba aš... Mes nebegalim viešpatauti drauge. Aš pažinau jį dabar, ir jis manęs nebeapgaus...

*** Nors svetimšalis, bet rusas širdimi ir siela... sužavėtas viso to, ką jis išgirdo.